

Gerócs Tamás

SOKKOLÓ ÚJ KÖZÉPKOR

NAOMI KLEIN KÖNYVE ELŐREREPÍT A TÖRTÉNELEMBEN

A hazai olvasóközönség számára nem teljesen ismeretlen Naomi Klein neve. A 38 éves kanadai újságíró bestseller könyve, a *No Logo* magyarul is elérhető. A 2000-ben publikált mű nem váltott ki jelentősebb visszhangot a hazai olvasótábor körében, és még ennél is csekélyebb fogadtatásra számíthat a tavaly megjelent *A sokkdoktrína: a katasztrófakapitalizmus felemelkedése* [The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism], aminek itthoni kiadására még várni kell. A szerző új könyvével nem kisebb feladatra vállalkozik, mint hogy összefüggést találjon a kapitalista világrendszer működése és a világban tapasztalható erőszak terjedése között. A *No Logo* story-telling stílusát viszi tovább Naomi Klein *A sokkdoktrínában* is, itt viszont továbblép az oknyomozó újságírás műfaján, és megkísérli elméleti keretbe foglalni a terepen összeszedett megfigyeléseit.

A könyv külföldön jelentős visszhangra talált. Naomi Klein ma az egyik legismertebb és legbefolyásosabb programformálója a globalizációt kritikájuk célkeresztjébe helyező baloldali mozgalmaknak, két bestseller könyve is elsősorban ennek az olvasótábornak szól. *A sokkdoktrínát* több neves közgazdász és társadalomtudós is érdemesnek találta a közlelbi szemügyre vételezésre. Michael Hardt (2007) szerint a könyv jelentősége abban áll, hogy az antikapitalista mozgalmaknak keres új ideológiai orientációs pontot a millenniumot követően. Hardt szerint a szeptember 11-i terrortámadás és az azt követő két háború Afganisztánban és Irakban arra kényszerítette ezeket a mozgalmakat, hogy háborúellenes céloknak szenteljék erejüket, ami kifogta a szelet a szélesebb gazdasági és társadalmi folyamatok kritizálásának vitorlájából. Klein könyve a seattle-i generációnak akarja bemutatni, hogy a neoliberais globalizációnak (a multinacionális vállalatok működésének) van kapcsolata a háború és az erőszak terjedésével. Joseph E. Stiglitz (2007) Nobel-díjas közgazdász, a Világbank korábbi alelnöke arra figyelmezteti az olvasót, hogy a könyv nem tudományos mű, annak szerzője pedig nem akadémikus, hanem újságíró, ezért óvatosan kell bánni a helyenként „leegyszerűsítő” és téves állításokkal.

A könyv stílusának műfaji keretét nehéz meghatározni, mivel az egyes fejezetek nem rendelkeznek egységes stílusjegyekkel. Naomi Klein kísérletében – hogy gazdasági összefüggések alapján próbálja megmagyarázni a legújabb kori világtörténelem eseményeit – összekeveredik a zsurnalizmus műfaja a koncepcionális történelmi okfejtéssel. A szöveg hibrid stílusa fejfájást okozhat az olvasónak, hiszen alig szűrhető ki elméleti állítás a személyes beszámolók halmazából. Emiatt is mondja Stiglitz, hogy a mű csekély tudományos értékkel rendelkezik. Ahhoz, hogy lássuk, milyen irodalmi eszközöket használ Klein célja

eléréséhez, három részre kell bontanunk könyvét. A tagolás, amelyet itt követünk, megfelel a Michael Hardt analizisében szereplő három alpműfaj-kategóriának.

A legfontosabb írói eszköz, amelyre Klein támaszkodik, az a saját „háza tájáról” hozott oknyomozó riporteri elbeszélői narratíva. A könyv tömérdek történetet mutat be, amelyek közül az első a McGill Egyetem pszichiátriai osztályának titkos kísérleteiről szól. Az *Allan Memorial Institute*-ban az ötvenes években a CIA arra próbált kísérletet tenni, hogy a páciensek elméjének megtörésével és újraorientálásával manipulálhatóvá és átépíthetővé tegye a tudatukat. A kísérleteket a hatvanas években betiltották, és csak 2004 táján kerültek nyilvánosságra a terápia részleteit bemutató akták, amelyek eközben az amerikai katonai hírszerzés vallatási gyakorlatát nagymértékben befolyásolták.

Naomi Klein iraki tudósítása közben döntötte el, hogy az *Abu Ghraib* börtön kínzókamrái és a McGill Egyetem titkos kísérletei közötti kapcsolatokat bemutatja, sőt azokat megpróbálja összefüggésbe hozni egy szélesebb, globális kontextussal is, amelyben a társadalmak sokkolása és dezorientálása lehetőséget nyújt a manipulálásra. Az oknyomozó kutatómunkákra jellemzően a könyv ezen fejezetei egy konkrét történeti személy, helyszín vagy esemény leírása köré szerveződnek. Ezek a részek jellemzően drámai hangvételben mesélik el a történetet, amelynek stílusa olvasmányos, és szereplőivel való azonosulásra gerjeszt. Klein ezen keresztül vonja be az olvasót a történetek átélésébe, viszont eközben kirekeszti az események analitikus értelmezésének lehetőségét.

Ráadásul a történeti kutatások szükségesnél részletezettebb bemutatásának következménye az lesz, hogy az olvasó elveszti a fonalat, és nem találja a kapcsolatot az eredeti koncepció bizonyítása és az adott esemény leírása között. A részletek halmozása szükségszerűen vezet félremagyarázáshoz és a tévedések magas számához¹, amelyeket, ha észrevesz az olvasó, megneőhet a szkepszis a történetek hitelességével kapcsolatban. Ezt minden bizonnyal Klein is érezte el a könyv publikálása előtt, ugyanis neves ügyvédek garmadáját kérte fel, hogy végezzék el azt a feladatot, amire az olvasók nem képesek, bár igényük nyilván rá: leellenőrizni az adatok hitelességét. Hardt hívja fel arra a figyelmet, hogy ezekben a fejezetekben maga Naomi Klein került a narráció középpontjába. Vagyis az olvasó

1 A teljesség igénye nélkül itt csak két többek által kiemelt tévedés jelzésére van mód: Klein szerint Margaret Thatcher brit miniszterelnök 1982-es falklandi háborúját azért indította meg, mert így tudta – a bányászstrájkok miatt megtépázott – népszerűségét növelni a közelgő választás előtt, illetve ennek hatására így volt képes privatizációs tervét keresztülvinni (lásd Part 3/6, *Saved By a War: Thatcherism and Its Useful Enemies* 131 o.). A valóságban Klein összekeveri a kronológiai sorrendet, ugyanis a bányászstrájk két évvel a háborút követően tört ki, míg az állami vállalatok részvényeinek eladása már javában folyt, mielőtt megindult a háború. Szintén téves az az oksági viszony, amely szerint az 1989-es Tiananmen téri vérengzést a kínai pártvezetés azért hajtotta végre, hogy megvalósíthassa piacbarát reformjait (lásd: Part 4/9, *Slamming the Door on History: A Crisis in Poland, a Massacre in China* 171. o.). A valóságban Teng Hsziao-ping pártfőtitkár már 1979-ben speciális gazdasági övezeteket nyitott meg az ország tengerparti területein, amelyek száma 1984-ben megugrott (14-re bővítették ezeknek az övezeteknek a számát). A liberalizációs reformok éppen hogy leálltak a Tiananmen téri eseményeket követően, és csak 1992-ben indultak újra.

csak hozzá tud fordulni értelmezésért, ez pedig szintén csorbítja a történelmi események bemutatásának hitelességét.

A másik műfaji kategória, amellyel Klein él, már sokkal súlyosabb problémákat okoz. Szerzőnk megpróbál történészként fellépni, hiszen a tömérdék eseményhalmazt valamilyen összefüggésszerű, folyamatos oksági sorrendbe kell fűznie ahhoz, hogy „történelmet” gyúrjon a rengeteg „résztörténésből”. Az olvasó ezen a ponton szembesülhet azzal, hogy milyen nehéz a kiragadott eseményeket összefüggésszerűen bemutatni. Naomi Klein könyvében legfeljebb történelmi analógiák tömkelegét találjuk, melyre egy példa lehet a Katrina hurrikánt követő New Orleans-i helyreállítás és a Srí Lanka-i cunami után zajló rekonstrukció közötti párhuzam. A szerző az analógiahalmozással próbálja megmutatni a kapcsolatot a történetek között: a probléma viszont az, hogy a könyv szinte kizárólag ilyen analógiákkal, esetleg személyi kapcsolatok bemutatásával él az egymástól elkülönülő események összekötésében (ilyen például Jeffrey Sachs tanácsadói szerepe a lengyel és az orosz sokkterápia alatt, valamint a bolíviai hiperinfláció megfékezésében).

Mivel az analógiák kevés számú személyre korlátozódnak, ezért az olvasóban felmerülhet a gyanú, hogy konspirációs elmélettel van dolga: rendkívül kevés szereplőre vezet vissza ugyanis a könyv a XX. század második felének történelmi (sőt természeti) katasztrófáit. Nem kell egyetértenünk Michael Hardttal, aki szerint könnyű lesöpörni az összeesküvés-elmélet vádját. Hardt azt tanácsolja a könyv olvasóinak, hogy ne a személyekre koncentráljanak, amikor oksági összefüggést keresnek a történetek között (ahogyan Klein teszi); számára az ideológia a fontos, amely ezeket a személyeket, helyszíneket, és magát a történelem menetét is összekovácsolja.

A strukturálisan összefüggő oksági magyarázat hiánya miatt kényszerül Klein és Hardt is arra, hogy egy ideológiai kapoccsal oldja fel az összefüggéstelen és önkényesen kiragadott történetek közötti feszültséget, illetve a konspirációs vádat.

A tisztán analógiákra alapozott érvelés miatt szerzőnk elfelejti a sokktézis egyik lényeges elemének a bizonyítását, amely szerint a politikai manipulációra egyedül a jobboldali neoliberális politikusok, illetve a velük szövetségben lévő nagyvállalatok képesek. Az érvelés hiányossága miatt felmerül a kérdés, hogy nem lehet-e alkalmas a „sokkdoktrína” egy, a Klein tézisével ellentétes állítás bizonyítására is: nevezetesen, hogy a társadalmi sokkhatás alatt olyan politika is bevezethető, amely inkább sértene a vállalatok, és általában a tőke érdekét. Klein megállapítása szerint egy krízisre adott válasz (legyen az háború, terrorcselekmény, természeti katasztrófa vagy még gyakrabban valamilyen piaci defekt²: adós-

2 Ez kicsit félrevezető szóhasználat Klein részéről, mivel az említett jelenségek a gyakorlatban legalább annyira kormányzati, mint piaci „defektokra”, vagy (ami pontosabb kifejezés lehet) kudarcokra vezethetők vissza [a szerk.].

ságspirál, hiperinfláció, valutasokk, recesszió) mindig egy politikai döntésmechanizmus függvénye. „Minden krízis egy lehetőség, amelyet valakik ki fognak aknázni” – mondja.

Egy ilyen ellentétes irányú (azaz a liberális politikával szembeszegülő) kríziskiaknázást kapcsolatba lehetne hozni az 1929-es válságot követő New Deallel és annak egyik elméleti megalapozója, John Maynard Keynes reflektorfénybe kerülésével. Az olvasó számára így nem világos, hogy milyen koncepció vezetett Keynes helyett Milton Friedman kritizálására.³

A hibrid műfaj harmadik szintjén a szerző kísérletet tesz egy, a politikatudományra alapozott elméleti keret felvázolására, amely fő tézisént hivatott magyarázni. Naomi Klein egy új fogalom bevezetésére kényszerül, amellyel valójában csupán egy történelmi korszak (általa megélt) leírásáig jut el. Ez a fogalom a katasztrófakapitalizmus-komplexum, a Disaster Capitalism Complex – DCC.⁴ A fogalmat egy egyszerű képletnek tekinthetjük, amely nagy vonalakban a következő összefüggést fedi: a világ különböző országait társadalmi sokkhatások érik, legyenek azok tudatosan gerjesztett (mint például háborúk, terrorcselekmények, puccsok) vagy természeti katasztrófák (hurrikán, cunami)... A sokk hatására bekövetkező zavart a vállalati elit és annak amerikai kormányzati nyúlvánnya, a neokonzervatív Bush-kormány tudatosan kihasználja politikája érvényesítésében.

Ennek egyik eszköze a sokkhatás fokozása (ilyen például a Milton Friedman nevével fémjelzett „sokkterápia” a rendszerváltáson átesett Lengyel- és Oroszországban). A sokkhatásnak van egy harmadik eleme is, amelyet Klein a McGill Egyetemről származó pszichológiai kísérletekre vezet vissza, ez pedig az erőszakos szervezetek bevetése a sokkhatásnak ellenálló, kijózanodott emberekkel szemben. (Erre Chiléből hoz példát a szerző, ahol szimbiózisba került a piaci elvre épülő gazdaságpolitika és az erőszakot alkalmazó katonai junta.) Ez az összefüggés ugyanakkor nem tekinthető elméleti keretnek, ugyanis a kiragadott történelmi események utólagos magyarázatára szolgál, nem pedig a tézis történelmi tesztelésére. Vagyis nem egy bizonyításról van szó, hanem sokkal inkább egy induktív koncepciókeresésről. A DCC fogalmának bevezetése valójában egy történelmi korszak leírására, semmint annak magyarázatára szolgál; arra, hogy megértsük, miért történt meg az elmúlt harminc év neoliberalis fordulata.

Az elméleti keret igénye megjelenik a szerző azon kísérletében, hogy kiemelve a piaci logika és az elnyomás technikái között rejlő kapcsolatrendszer. Ennek a kísérletnek – a történelmi események gazdasági alapra helyezett magyarázatának – megvan az eszmetörténeti hagyománya a politikai gazdaságtan irodalmában. Az eredeti tőkefelhalmozás és az erőszak (kapitalizmus és imperializmus) kapcsolatára már Marx (1967) felhívta a figyelmet. Marx komoly hangsúlyt fektetett annak bemutatására, hogy a feudalizmusból való

3 Lásd: Part 1/2, The Other Doctor Shock: Milton Friedman and the Search for a Laissez-Faire Laboratory, 49. o.

4 Lásd: Part 5: Shocking Times: The Rise of the Disaster Capitalism Complex, 281–323. o.

tőkés átmenet mekkora mértékű erőszakot vont maga után. Naomi Klein ezt az érvrendszert veszi története(i) bemutatásának alapjául, annyiban módosítva Marx megállapításán, hogy nem csupán a kapitalizmus létrejötte járt erőszakkal, emberek tömegeinek nyomorba döntésével, hanem az később is a tőkés rendszer működésének szerves részévé vált. Ezzel az érveléssel a fő probléma az, hogy nincs világos elemzési horizontja. Klein pusztán belső társadalmi folyamatokat elemez: az egyes országokon belüli politikai, vagy éppen akadémiai csoportok között zajló küzdelmek számbavételével globális és nemzetközi szinten nem tudja megmagyarázni, miért is terjed az erőszak a világban. Márpedig bizonyítandó állítását nem lehet pusztán belső társadalmi erők küzdelmére (az azok között fellelhető személyi átfedésekre) visszavezetni: a világrendszer bírálatát egy sokkal magasabb szinten, a nemzetállami keret fölött zajló folyamatok vizsgálatával lehet elkezdni.

Az iraki inváziót követő DCC-világrendszer leginkább a kilencvenes években divatos *neomedievalista iskola* leírásait idézi fel az olvasóban. Az *új középkor* gondolatának hirdetői azt vallják, hogy a globális változások (értsd: a piaci kiagyazódás) erodálják a hierarchikus szervezeteket, és aláássák a központosított hatalmi struktúrát; vagyis nem világos, ki kormányoz kit. A világban történeteket az individuumok, de még inkább a kívülről származó nehezen megközelíthető érdekcsoportok, vállalatok közötti együttműködések szabják meg (a kormányzat és a kormányzati funkciók elválaszthatóvá válnak egymástól a globális hálózatok gomolyagában). Klein leírásában Irak az, ahol a rendszer immanens részévé válik az erőszak, de szerzőnk ennek okát nem képes megmagyarázni. Az Irakkal foglalkozó fejezetben csupán annyit állít, hogy a permanens háború szükségszerűen nyitja meg az új piacokat a hadi- és biztonságiparág előtt.⁵

A sokkdoktrína – felsorolt hiányosságai ellenére – izgalmas olvasmány. Aki kezébe veszi a könyvet, egy történelmi utazás részesének érezheti magát. Naomi Klein megragadó leírásban mutatja be, hogy a vállalati érdekek érvényesítésének erősödése hogyan járt együtt a társadalom polarizálódásával. A DCC világában megjelenik az új vállalati elit, amit a biztonságiparág szül, vele párhuzamosan a bizonytalan, uralom alá hajtandó tömeg; megjelenik a bukott állam (failed state) és az extrém módon a kiszervezett szolgáltatásokra épülő állam (hyperserviced state). A biztonság piacosításának szükséges velejárója a nagytőke beépülése az állami szférába, a vállalat és kormányzat határai elmosódnak, és privát cégek vívnak magánháborút, majd folytatnak privát rekonstrukciót. Klein elméleti hiányosságainak kiküszöbölésére alapos figyelmet szentel például a kormányzati és vállalati személyi kompetenciák összefonódására a Bush-kormányzat és a Halliburton, Bechtel, Blackwater és a hozzájuk hasonló cégek között.

Ennek az új középkornak megvannak tehát az új vállalati arisztokratái, akik globális léptékben egységes értékrendet, eszme- és érdekrendszerrel vullanak, valahogy úgy, ahogy

5 Lásd: Part 6: Iraq, Full Circle: Overshock, 323. o.

a középkori arisztokrácia. A DCC világa nem csak globális léptékben feudalizálja az erőviszonyokat, de a társadalmon belül is. A Katrina hurrikán rombolását követő helyreállításban – vagy éppen az Indiai-óceánon végigsöprő cunamit követő rekonstrukcióban Srí Lankán – Klein mindenhol a profitérdek megerősödését véli felfedezni. Az új lehetőségeket megnyitó sok egybecseng az új piacot kereső cégek érdekeivel, akik a háborús övezetben éppúgy aktívak, mint a New Orleans-i helyreállításban. „Vállalatállamként” azonban nem társadalmi vagy közérdeket követnek, hanem a magánérdekek középpontba helyezésével középkori viszonyokat idéznek elő: romhalmaz-közszolgáltatás az egyik oldalon, míg a másik oldalon az ultraelit zöldövezeti lakóparkok és magániskolák virítanak.⁶

A Klein által rajzolt világ felvet néhány fontos kérdést, melyekre a könyvben explicit iránymutatást nem találunk, de amelyekre minden olvasónak választ kell keresnie. Mivé lesz az állam szerepe, ha azt kisajátítja a privát társaságok érdekláncolata: ki védi a közérdeket a gigantikus magánérdekek kiszolgálóival szemben? A neoliberalizmus szükségszerűen vezetett el a DCC feudális világához, vagy a piaci logikával képes békésen együtt élni a szociális állam? Az olvasó ezek alapján szükségképpen arra az álláspontra jut, hogy a szerző még nem érlelte ki teljesen az általa felvázolt világ működéséről, a történések valós okairól szóló gondolatait. Abban azért minden olvasó bízhat, hogy ha legközelebb is ilyen színes és kalandos könyvet vesz majd a kezébe, annak írója addigra bizonyára egy lépéssel közelebb kerül majd egy rendszerszintű elemzéshez. Naomi Klein következő könyvével szemben így jogos elvárás lenne, hogy hatásosabban tudja alátámasztani állításait, és esetleg alternatívákat is felvillantson: ő vajon milyennek képzei az ideális világot, és annak eléréséhez – könyve elolvasásán kívül – mit tart még fontosnak.

6 A könyvben: Part 7/20, Disaster Apartheid: A World of Green Zones and Red Zones, 406. o.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Hardt, Michael (2007): The Violence of Capital. *New Left Review*, vol. 48. nov.–dec.

Stiglitz, Joseph E. (2007): Bleakonomics. *New York Times*, szeptember 30.

Marx, Karl (1967): MEM. 23. pp. 668–673. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.